

RESPONSA GEONICA

EX FRAGMENTIS CANTABRIGIENSIBUS
COLLEGIT EDIDIT ANNOTAVIT

S. ASSAF

LITT. RABBIN.

IN UNIVERSITATE HEBRAICA PROFESSOR

MEKIZE NIRDAMIM

JERUSALEM 1942

תשובות הגאונים

מכתבי-יד שבגנזי קמברידג'
עם מבואות והערות

מאת

שמחה אסף

הוצאת "מקיצה נרדמים"

בסיוע מוסד הרב קוק שעלייד המזרחי העולמי

ירושלם תש"ב

ה ק ד מ ה

הריני מוסר בזה לידיהם של חובבי תורת רבותינו הגאונים קובץ חדש מתשובותיהם ופירושיהם, הקובץ הרביעי שזכיתי להוציא בעז"ה¹. דומני שקובץ זה יהא גם האחרון לפי שעה – עד שלא יתגלו כתבי־יד ואוצרות גנוזים חדשים – כיון שכתבי־היד ואוספי הגניזה הנמצאים בספריות שונות נבדקו, פרט אולי לספריות לנינגרד ומוסקבה, ותשובות הגאונים שבהם נתפרסמו.

כמעט כל הקובץ כולו נלקט מכה"י שבספריית האוניברסיטה בקמברידג', ואם כי באוסף החשוב הזה של כ"י הגניזה אשר שם עסקו כבר כמה חוקרים מומחים בתקופת הגאונים וספרותה, בכל זאת מקום הניחו לי להתגדר בו, בחודש מנחם אב שנת תרצ"ט בדקתי עד כמה שידי מגעת אלפי קטעים מאוצרות הגניזה, ואם כי עבודתי נעשתה בקדחתנות רבה מחמת צללי המלחמה שהתפשטו יותר ויותר – מכל מקום נראה לי כי לא נשארו אחרי, בענף זה של ספרות הגאונים, אלא עוללות מועטים, שלא יצטרפו בשום פנים לכדי קובץ חדש.

רוב הקטעים המתפרסמים בקובץ זה הם קרועים, מחוקים ומטושטשים ביותר, ורק ביגיעה רבה אפשר היה להציל מהם מה שהצלתי. המלים שקריאתם היתה מפוקפקת העברתי עליהם קו מלמעלה, במקומות הרבה השלמתי את החסר, ע"פ רוב בהשוואה למקורות אחרים, ואולם במקומות רבים השארתי את החסר בלי תקון והשלמה – אף שהתקון הוא לכאורה קל ומתבקש מאליו – או מפני ששרידי האותיות שבכתב־היד מתנגדים להשלמה זו, או מפני שיש לפקפק באמתותה. הגסיון מורה שיש לנהוג בזה זהירות יתרה, וע"כ אבקש את המעיינים שידינוני לכף זכות.

מן הדברים המיוחדים שבקובץ זה יש לציין:

א. מספר תשובות חשובות של רב שמואל בן חפני, רב שמואל בן חפני עסק הרבה בפרשנות כה"ק, בפירושים לתלמוד, בחבור ספרי הלכה ובפילוסופיה הדתית. מספר חבוריו, מהם גדולים ומקיפים ומהם קטנים שנתיחדו למקצוע אחד בתורה, מגיע לעשרות. מספיק לציין שרשימת שמוחיהם לבד תפסה שתי חוברות שלמות (עי' ברשימות הספרים מן הגניזה שפרסמתי

1. והם: א. תשובות הגאונים וליקוטי ספר הדין לר' יהודה ברצלוני, י"ל בקובץ

"מדעי־היהדות" כרך ב' (ירושלם תרפ"ז) וגם בהוצאה מיוחדת; ב. תשובות הגאונים מתוך הגניזה, בעיקר מכ"י שבלנינגרד, ירושלם תרפ"ט; ג. "מספרות הגאונים", תשובות הגאונים ושרידים מספרי ההלכה שלהם, ירושלם תרצ"ג.

בקריית-ספר כרך י"ח עמ' 280). כתיבת פירוש לאחד מספרי התנ"ך, או לאחת המסכתות, היתה בשבילו אחד הדברים הקלים הנעשים על פי שאלה ובקשה של אחד מתומכי הישיבה. בסוף מכתבו החשוב, שפרסמתי בתרביץ שנה י"א עמ' 148–152, הוא כותב: "גם אם יש את נפשכם או את נפש מקצת [מכם] לפתור לכם כתב מכתבי נביאי י"י או לפרש מסכת מן המשנה או מן התלמוד יואל להודיענו כי אז נמהר לעשות חפצו". מה שנתפרסם עד עתה מספריו של רשב"ח הוא מעט מאד¹, ואינו אלא אחוז קטן מפרי יצירתו הרחבה והענפה של גאון רב-צדדים זה, שבידיעותיו המקיפות – אם כי לא במקוריותו – עלה על כל יתר הגאונים שלפניו ואפשר לדמותו לרב סעדיה גאון. רוב ספריו אבדו, ומכמה מהם נמצאים פרגמנטים גדולים וקטנים ברוב הספריות שנתגלגלו אליהם כ"י מן הגניזה, וביחוד בלנינגרד וקמברידג'.

אף מתשובותיו, שכתב לפני עלותו לגאונות² ואחרי עלותו לגאונות סורא, לא הגיעו אלינו אלא מועטות³, והרבה יש להצטער על זה. גם בתשובותיו הלך בדרכים מיוחדות לו בהסברת הענינים שנשאל עליהן, ומסודרות הן בשיטתיות קפדנית. התשובות שלו, המתפרסמות בקובץ שלפנינו בסימני ח'–י"ג, מוסיפות תוספת ניכרת לתשובותיו. הקטע שממנו פורסמו תשובות אלו אינו אלא שריד מקובץ גדול של תשובות רשב"ח. באוסף קטעי הגניזה שבקמברידג' מצאתי עוד כמה קטעים מקובץ זה המכילים תשובות לרשב"ח, אלא שהם קרועים ומטושטשים ביותר, ואין להציל מהם דבר שלם. אחד מהם הוא המסומן T.S. 16.165, חלק מדף אחד, קרוע ומטושטש מאד מאד, וברוב שורותיו אין להציל אלא מלים בודדות ללא קשר. התשובות שבו הן, כנראה מצורתן וסגנון, לרב שמואל בן חפני. התשובה הראשונה שבעמ' א' (ואולי זהו עמ' ב') מפרשת בקשר עם שאלה אחת בענין "שטר אביואריה" (עי' ספר השטרות לרב הא"י עמ' 22) את הסוגיא שבבבא בתרא קנ"ז בנוגע לשעבוד שמשעבדים הנכסים שיקנה אחרי זמן כתיבת השטר ע"י דאיקני (תשובות אחרות על סוגיא זו ע"י בתג"ק סי' ע"ו ובקובץ זה סי' נ"ט, והן לרב שרירא ורב הא"י). הגאון פונה לשואלים במלים: "ואמרתם אחינו". אחרי זה עובר הגאון לפרש את המשנה של נפל הבית עליו ועל אביו, שבקשר עמה הובאה סוגיא זו, וחבל שהשורות שלפני הפירוש הן מטושטשות ביותר. הגאון כותב "שאף על פי שלא שאלתם לפרש שום דבר מדיני הירושה וגבית הכתובה שעליהן מושתתת משנה זו" אף על פי כן [באנו לפ]רשן ולבררין ולהעמידם על יסודות" מוצקים. הגאון קבע בענין זה "חמש חקות". יש לציין שגם בג"ג 40 יש תשובה שאף בה מפרש הגאון

1. עד עתה נתפרסמו "שערי ברכות", ע"י רא"ה ווייס בבית תלמוד שנה ב, ושנית ע"י ד"ר לוין באוצה"ג לברכות; ספר המתנה ב"מספרות הגאונים" עמ' 1–16, ועתה הולך ונדפס ע"י ד"ר לוין ס' מבוא התלמוד וקטע מספר השותפות שלו. 2. עי' מש"כ בתרביץ שנה י"א עמ' 147. 3. במפתח לתשובה"ג רשם ר"י מילר ס"ב סימנים, שקצתם לקוחים לא מתשובותיו כי אם מספריו השונים. שתי תשובות ממנו נתפרסמו בגנו"ש II 90–96. תשובות אחדות נתפרסמו בתג"א II ואחת במסה"ג 120. 4. הריני מביא כאן מקוצרות: "חקה ראשונה שהטביעה והשריפה וכיוצא בהן דינן כדין

סוגיא חמורה לפי שבעה חוקים, וקרוב בעיני שאף היא לר"ש בן חפני, וכבר העיר גינצברג שם עמ' 25 שאין ליחסה לרב סעדיה או לרב האיי. בסופה של תשובתו בג"ה סי' תכ"ה מזכיר רב האיי את "מי שחבט בה כמה חבטין ולא עלה בידו כלום", וקרוב הדבר שהוא מרמו לרשב"ה. בעמ' ב' נשמרו שרידים מתשובה גדולה מאד על השיעורים השונים בביטול איסורים, ובטומאה וטהרה וכו'. הגאון מונה עשרה דברים ששיעורם בתערובות מין שלא במינו הוא בנותן טעם: תחלתן ביין נסך שנפל לתוך מים (ע"ז ע"ג א'), והשני טיפת חלב שנפלה על החתיכה (חולין ק"ח א'), והשלישי שמנונית של גיד הנשה (שם צ"ו ב'), והרביעי והחמישי נבלה ודג טמא (שם), והששי הרוטב (שם) והשביעי החלב וכו'. ואחר כך הוא מדבר על הדברים ששיעורן הוא כשעורה, כעדרה, כזית וכו' וכו', ומראה לכל דבר מקור במשנה ובגמרא, והתשובה כולה בסדורה ובהיקפה נראית כשל ר"ש בן חפני.

ב. תשובות מרב חושאל אבי רב חננאל (עמ' 54), ומרב שמריה בן רב אלחנן (עמ' 114–116), שניהם מ"ארבעת השבויים", ועד עתה לא הגיעו אלינו תשובות מן הראשון, ומן השני הגיעה אלינו רק תשובה קטועה אחת, ואליהן יש לצרף תשובות רב חננאל (עמ' 53, 58) ורב יוסף בן אביתור (עמ' 111), תלמידו המובהק של ר' משה בן חנוך, ותשובת ר' יעקב ב"ר עמרם שהיה בן זמנם ובן ארצם של רב חננאל ורב נסים (עמ' 109), בגנזי קמברידג' ראיתי קצת תשובות מחכמים קדמונים שונים שחיו באפריקה הצפונית ובמצרים, לפני זמנו של הרמב"ם ובזמנו, שברובם אין הם ידועים לנו כלל. כדאי היה לפרסם גם אותן, שהרי מועטות מאד הן התשובות שהגיעו אלינו מאותן הארצות מן הזמנים הקדמונים האלה. מהן נוכל גם לעמוד על מצב למוד התורה באותן ארצות?

ג. ברכה לעצמן קובעות תשובות ארץ ישראל (עמ' 116–124), מעט מאד הגיע אלינו מתורתן של חכמי א"י מאחר חתימת התלמוד עד מסעי-הצלב. קטעי ספר המעשים, הלכות טריפות של א"י, פיוטי ינאי ושאר הפייטנים הא"י הקדמונים, ותשובות מועטות מגאוני ארץ ישראל האחרונים שנתפרסמו בעשרים השנים האחרונות זהו כמעט כל מה שיש בידינו מתורתם של חכמי א"י. כל תוספת בשטח זה יש לה חשיבות יתרה. אחרי תשובות קדמוניות אלו באה שאלה לדניאל בן עזריה (עמ' 125–127), נשיא וגאון בא"י בשנות

הנפילה. והחקה השנית כי לא נודע מי מהם מת ראשון... ויש לנו אנחנו לומר אולי מתו שניהם כאחרי. והחקה השלישית שיש נכסים לאכ ואין לבן נכסים כל עיקר או שיש לו נכסים והם פחות משיעור הכתובה והחובות... והחקה הרביעית שלא יהא לבן זרע... והחקה החמישית כי זה ששנינו יורשי האב אומ' ובעל חוב אומ' ויורשי הבעל אומ' ויורשי האשה אומ' כלם יאמרו בלא ראייה ובלא ידיעה אילא מאומד כי אילו חיו אומרים בעל[ים] וברא[יה] היינו עושים לפי הראיה". 1. עי' מעין זה בספר האשכל הוצ' הצב"א ח"ג עמ' 104 והוצ' אלבק ח"ב עמ' 125, וספר איסור משהו להראב"ד, סמ"ק של ראשונים (ירושלם תרצ"ה) עמ' 188 ואילך. 2. עי' תשובות רב יעקב בן עלי ורב שלמה ראש הישיבה בבגדאד שפרסמתי ב"מספרות הגאונים", 162–170.

תתיא-תתכ"ב. יש בידי עוד משחו מתשובותיו של הגאון הא"י חידוע שלמה בן יהודה כתובות בכתב ידו. אלא שהן קרועות. ואולי במשך הזמן ימצאו הקטעים המשלימים אותן.

ד. הקובץ שלפנינו עשיר הוא בפירושים לסוגיות, ביטויים ומלים במסכתות שונות. חלק גדול מתשובות רב האי, רשב"ח ושאר גאונים שבקובץ זה אינן באות אלא לפרש ענינים שונים בתלמוד. חשיבות מיוחדת יש לאותם קטעים שנתפרסמו בעמודים 146-166 המכילים פירושי רב נחשון למס' בבא בתרא וסנהדרין. ופירושים לכמה מסכתות אחרות מגאוני קמאי שיש בהם מסורות עתיקות וידיעות שיש לשלשלן עד ימיהם של רבנן סבוראי. גם הקטע מפירוש מלים של רב שרירא לסדרי טהרות וזרעים (עמ' 172-179) הוא מלא ענין, ויוכל להפיץ קצת אור גם על פירוש הגאונים לסדר טהרות המיוחס לרב האי.

ה. בנספחות שבסוף הקובץ באו בעיקר דברים מתורתם של "אנשי קירואן" הגדולים: רב נסים ורב חננאל. בשנים האחרונות זכינו לראות בדפוס כמה דברים מתורתו של החכם המופלא הנזכר ראשון. אוב"ר מן הוציא בש' 1933 את המקור הערבי מספרו של רבינו נסים "חבור יפה מן הישועה"¹. אור חדש הופיע על ספרו הגדול "מגלת סתרים" ע"י פרסום המפתח המפורט לספר זה וקטעים ממנו (תרביץ שנה י"א 223-259; שנה י"ב 28-50). נתפרסמו גם קצת מתשובותיו² וקטעים מספרו "מפתח מנעולי התלמוד" במקורו. והנה עתה מונח לפנינו חלק חשוב מס' המפתח למס' כתובות (עמ' 194-206). כל המתפרסם מתורתו של רב נסים מגדיל יותר ויותר את הערצתנו לחכם גדול זה. הבקי הנפלא בכל חדרי תורה ובעל השכל הישר והחריף כאחד.

מפירושו של רב חננאל לתלמוד בחרתי בשני קטעים חשובים למס' בבא בתרא, המצטרפים לקטעים שנתפרסמו מפירושו למס' זו ע"י לוין וגניצברג, והרי לפנינו חלק ניכר מפירושו לפרק א' ולפרק ג'. יש בידי קטעים מפירוש ר"ח למס' סנהדרין, וקטעים מרוביט מאד מפירושו לכמה מסכתות ראיתי בגנזי הגניזה שבספריית קמברידג', והם רבו מספור. אכן הגיע הזמן לכנס את כל פירושי ר"ח ולהוציאם בהוצאה מתוקנת.

בידי נשארו עוד כמה תשובות — ביחוד של רב האי גאון, והן כתובות ערבית³ — וכן קטעים של "הלכות קטנות" ולקוטים שונים מספרות הגאונים שהוכנו לדפוס, חשבתי שימצא להם מקום בגוף הקובץ ובנספחות. ואולם לרגלי צמצום הנייר, שחסרוננו מורגש ביותר בזמן המלחמה, וקשיים טכניים שונים, לא יכלו לראות עתה אור, וברצות ה' יתפרסמו בהודמנויות אחרות.

וטרם אכלה לדבר עלי למלא חובה נעימה ולהביע את תודתי הנאמנה לכל אלה שעזרו בעבודתי זו. בראש וראשונה עלי להודות להנהלה ולפקידי הספרייה האוניברסיטאית בקמברידג', וביחוד למר ה. ל. פינק, שמלאו את כל בקשותי ברצון טוב ובסבר פנים יפות והנעימו לי את עבודתי במשך כל זמן

1. עי' ברשימתו החשובה של בנצט על ספר זה בקריית-ספר, י"א 350-357.

2. עי' תשוה"ג שפרסמתי ב"מרעי היהדות" כרך ב' עמ' 115-117, מספרות הגאונים

עמ' 122-127. 3. וביניהן תשובה חשובה בענין איסור כשר בחלב.

שבתי שם. כן נתונה תודתי לאוניברסיטה העברית שזיכתה אותי בפרס-שוקן וסיעה בזה לנסיעתי לשם בקור בספריות אנגליה הגדולות; לידידי פרופ' י. נ. אפשטיין, שקרא את עלי-ההגהה של חמשת הגליונות הראשונים, ובכמה מקומות נעזרתי על ידו בקריאה הנכונה של קטעים מטושטשים ביותר; לתלמידי החביבים מרשי אברמסון ומר ד. נוימן שהעתיקו חלק מן הקטעים, ולמר יצחק דמתי שתרגם את הקטעים הערביים ולידידי ד"ר ד. צ. בנעט וד"ר י. רבלין שהגיהו והשלימו את תרגומם. כן נתונה תודתי לדפוס רוטנברג על עשותו מלאכתו באמונה. כולם יעמדו על הברכה.

ש. א.

האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ט"ו בסיון, תשי"ב.

ה ת ו כ ן :

הקדמה	ט — יג
תשובות הגאונים	1—186
נספחים :	
א. התחלת ההלכות הפסוקות לרב יהודאי	189—190
ב. קטע מן ההלכות הגדולות	190—193
ג. מספר המפתח לרב נסים גאון	194—206
ד. שני קטעים מפירוש ר"ח לבבא בתרא	206—225
מלואים ותקונים	226
מפתחות	227—238
קיצורים וראשי תיבות	239